

DRIENDERTIGSTE
PACIFICATIELEZING

PATRONEN VAN PACIFICATIE

Aanmoedigende aantekeningen bij een aarzelend Europa

WIM VAN DE DONK

De Pacificatielezingen vzw organiseert prestigieuze lezingen die de rijke erfenis van de Pacificatie van Gent (1576) levend houden.

Lieven Decaluwe, Gent; Lia Voermans, Zundert; Stefaan D'haeze, Gent; Aloys Tijdink, Haaren; Miet de Bosschere, Oegstgeest; Jan De Winter, Gent; Wim Vanbiervliet, De Pinte; Hubert De Saedeleer, Sint-Martens-Latem;

www.pacificatielezingen.org
Zetel: Kasteellaan 72 – B-9000 Gent

Prof. dr. Wim van de Donk is Commissaris van de Koning in de provincie Noord-Brabant sinds 1 oktober 2009 en als hoogleraar Bestuurskunde verbonden aan de Universiteit van Tilburg.

Daarvoor was hij onder meer voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 's-Gravenhage en lid van de Raad voor het Openbaar Bestuur.

Voorliggende tekst is een uitgebreide versie van de 33^e Pacificatielezing die hij op 12 november 2016 op persoonlijke titel uitsprak in Gent.

© Wim van de Donk

© De Pacificatielezingen vzw

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of vermenigvuldigd door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever en auteur.

PATRONEN VAN PACIFICATIE

Aanmoedigende aantekeningen bij een aarzelend Europa

‘Dans quelques décennies, un siècle, plus tôt peut-être, il apparaîtra invraisemblable qu’une civilisation ait pu accorder autant d’importance à une discipline non seulement vide mais terriblement ennuyeuse, ainsi qu’à ses zélateurs, experts et journalistes, graphicomanes, aboyeurs, barons et débats pour et du contre (quoique l’inverse soit bien possible). L’économiste est celui qui est toujours capable d’expliquer ex post pourquoi il s’est, une fois de plus, trompé. Discipline qui, de science, n’eut que le nom, et de rationalité que ses contradictions, l’économie se révélera l’incroyable charlatanerie idéologique qui fut aussi la morale d’un temps.’ (Maris, 2016:14).

‘Maar aangezien economisch handelen los van eerbiedwaardige evenwichtsconcepten in logische en morele zin nog steeds niet denkbaar lijkt, ofschoon het in de praktijk allang wordt uitgevoerd, ervaart de wereld als geheel, in economisch, politiek, cultureel en alledaags opzicht, dat ze is opgenomen in een chronische stroom in de richting van duizelingwekkende toestanden. Intellectuelen die in de voorste rijen van het front van de ontwikkelingen opereren, bevinden zich al geruime tijd in een stemming die het verschil tussen stabiliteit en duizeling niet meer kent.’ (Sloterdijk, 2015:155).

Vele passages in Christopher Clark’s *‘The sleepwalkers. How Europe went into war 1914’*, doen sterk denken aan de roerige tijden die wij nu beleven, zowel binnen als buiten Europa. Clark beschrijft en analyseert in zijn magistrale boek minutieus hoe het politieke, maatschappelijke en bestuurlijke klimaat zich in de jaren voorafgaand aan de zomer van 1914 langzaam maar zeker liet vangen in de fatale fuik van een wereldoorlog.

Het was al een tijdje gaande. Al sinds het einde van de negentiende eeuw was er sprake van een zich allengs opbouwende spanning tussen en binnen de toenmalige mogendheden op het Europese continent. Spanningen, die zich ook in de toenmalige en betwiste koloniën, zoals in Libië, manifesteerden.

Feitelijk ontspoon zich op de al decennia onrustige Balkan de aanloop naar wat dáár begon als een volgende Balkanoorlog, maar feitelijk een opmaat was voor een heuse Wereldoorlog. Processen van prille staats- en natievorming, oplaaierende etnische conflicten

en een daarmee nauw verbonden zoektocht naar nieuwe machtsverhoudingen konden blijkbaar niet zonder een oorlog tot een goed einde worden gebracht.

Voor zover er een internationaal systeem was, faalde het. De ene pacificatie volgde de andere op, maar vaak met de kiemen voor een volgend conflict al in zich besloten.

Maar dat is, naar ik aanneem, in Gent bekend. Want al kort na de hier getekende Pacificatie ging het weer mis, en waren er maar liefst twee (!) Unies nodig (die van Atrecht en die van Utrecht, zoals U weet) om de door religieuze vetes (maar het ging natuurlijk om veel meer dan dat) getroffen Lage Landen tot een zekere stabiliteit te bewegen.

En ook dáár eindigde het niet. Er zouden nog vele gewelddadige conflicten, congressen en pacificaties volgen. En ook in onze tijd zal het niet eindigen, tenminste niet zolang er vanuit een klassieke – en vooral Westerse – sociologische seculariseringstheorie naar rol en betekenis van religie in het (internationale) publieke domein wordt gekeken (zie onder meer Beck, 2008). De revival van religie speelt een belangrijke rol in internationale conflicten, zij het dat het wijs is verder te kijken dan de soms oppervlakkige analyses die ons in de media worden voorgeschoteld. Traditionele bronnen van conflict mengen zich in onze tijd bovendien met nieuwe bronnen: spanningen die voortvloeien uit een zich accelererende economische globalisering, spanningen die voortvloeien uit botsende culturen, leefstijlen en beschavingen, binnen en tussen natiestaten.

Pacificeren: het lijkt er niet gemakkelijker op te worden (maar evenzeer nodig) en het blijft dus belangrijk voortdurend te onderzoeken op welke wijze de eeuwigdurende pacificatie opdracht in onze tijd gestalte kan krijgen. Welke vormen van verzoening en verbinding zijn in onze samenleving nodig, mogelijk en denkbaar, welke patronen van pacificatie ontwikkelen zich? Wat is daarbij de rol van het radicaal veranderende medialandschap, aangeblazen door ingrijpende technologische veranderingen die zich nog immer en exponentieel versnellen. Die vragen rijzen in het bijzonder ook in Europa, dat ooit zelf als pacificatieproject begonnen is, maar waarin nu het na-oorlogse zelfvertrouwen in hoog tempo plaatsmaakt voor een groeiend onderling wantrouwen.

Maar eerst terug naar 1914. In de oorlog die toen begon ging het niet tussen katholieken en protestanten, en speelden natiestaten al meer dan steden en regio's een belangrijke rol. We lezen over Serviërs, Kroaten, Montenegrijnen, Italianen, Turken, Fransen, de Duitse Keizer, Oostenrijkse Habsburgers, de Russische Tsaar, Libiërs, de Engelse Koning, en in hun context ministerraden, departementen, industriëlen en internationaal opererende bankiers. Het boek van Clark beschrijft een ragfijn en strategisch spel, ziet

vermogen en onvermogen, haviken en duiven, een opkomend stelsel van massamedia, diplomatieke manoeuvres, politieke intriges en soms ronduit onhandig communicerende leiders.

Dat spel ontvlamt die fatale zondagmiddag, de 28^e juni van 1914, nota bene de trouwdag van het die zondagmiddag in Sarajevo vermoorde Aartshertogelijk paar. De toen geloste schoten vormden een bloedige ouverture van wat alras zou ontsporen in een orgie van geweld die aan vele miljoenen mensen het leven zou kosten: de Eerste Wereldoorlog. De Habsburgse Aartshertog Franz-Ferdinand en zijn gemalin Sophie, troonpretendenten van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie, waren de eersten die sneuvelen tijdens hun bezoek aan de Bosnische hoofdstad.

De eerste bommen van de het land in gesmokkelde Servische terroristen werden al op de heenweg naar het stadhuis in hun richting gegooid. Hun auto reed echter gewoon door naar het stadhuis. Aartshertogin Sophie raakte door die eerste bom weliswaar licht gewond aan haar kin, maar was blijkbaar nog goed in staat om de feestelijke welkomstceremonie bij te wonen. De burgemeester van Sarajevo, Fehim Effendi Čurčić, hoorde wel van de bommen, maar was naar verluidt te zenuwachtig om een andere dan de al voorbereide tekst uit te spreken. De Aartshertog viel hem boos in de rede en liet duidelijk weten wat hij daarvan vond ('U spreekt van uw volk dat mij en mijn echtgenote hartelijk verwelkomt, maar wij kregen bommen!') maar zijn echtgenote bracht hem tot bedaren en nodigde de zichtbaar aangeslagen burgemeester uit zijn verhaal af te maken.

Het papier van de speech van Franz Ferdinand zelf was bevekt met het bloed van zijn lijfwacht, maar werd uiteindelijk ook gewoon voorgelezen. En na afloop van het programma besloot het Aartshertogelijk paar, in afwijking van de eerdere plannen, samen verder te reizen om de gewonden van de eerdere aanslag te gaan bezoeken. De stoet auto's vertrok daartoe weer weg van het stadhuis. Helaas had men de chauffeur niet geïnformeerd over de alternatieve route, en reed die zich vast met een auto die niet zelfstandig achteruit kon rijden. Soms wordt de geschiedenis mede bepaald door een klein misverstand....

De al langs de route opgestelde Gavrilo Princip kreeg daardoor een volgende, en nu succesvolle gelegenheid om, niet met de geplande bom, maar met zijn pistool, de dodelijke aanslag te plegen.¹ De Aartshertogin, voor Princip eerst nog reden voor enige aarzeling om te schieten, werd als eerste gedood. De eveneens getroffen Aartshertog, die zijn echtgenote smeekte om niet te sterven, raakte in een coma waaruit hij niet meer zou ontwaken.

1 Zie voor een precies verslag van wat er gebeurde in Clark, 2012: 367-376.

Beelden van de aanslag op president John F. Kennedy komen automatisch naar voren bij het lezen van het relaas. De schok die de aanslag in Sarajevo door Europa deed gaan, is ook volgens Clark goed te vergelijken met de ontsteltenis die na die aanslag wereldwijd werd gevoeld. Zij het dat het met de populariteit van de Aartshertog, zeker buiten Wenen, veel minder positief was gesteld.

Het fatale schot van Gavrilo Princip maakte deel uit van een al jarenlang voorbereid plan van Servische ultranationalisten. Een hele serie van terroristen stond die middag klaar langs de route, gewapend met bommen, pistolen en cyanide-poeder om zich van het leven te beroven. Dat 28 juni 1914 voor de Servische Nationalisten ook de dag was waarop voor het eerst sinds lange tijd in een vrij Kosovo kon worden herdacht dat uitgerekend die dag in 1389 het Servische leger werd verslagen door het leger van het Ottomaanse Rijk (bekend als de Slag op het Merelveld) was een door de Oostenrijkers niet voorziene 'provocatie'. Voor de Serviërs was het in ieder geval een extra motivatie om zich trots te offeren voor de nationale zaak.

De moord op het Aartshertogelijk paar was de aanleiding (en dus niet de oorzaak) voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, of zoals men hem hier te lande noemt: de Grote Oorlog. De geesten waren er rijp voor gemaakt, al een tijdje lang. Ik citeer Clark:

*'The press entered into the calculations of policy-makers in many different ways. It was never under their control, and they were never under its control. We should speak rather of a reciprocity between public opinion and public life, a process of constant interaction, in which policy-makers sought intermittently to guide public opinion in a congenial direction, but were careful to shield their own autonomy and to protect the integrity of decision-making processes. On the other hand, the statesman continued to see the foreign press as an indicator not just of public opinion but of official views and intentions, and this meant that uncertainties about who was inspiring or licensing which utterances could further complicate communications between states. More fundamental – and more difficult to measure – were the shifts in mentality that articulated themselves not in the calls of chauvinists for firmness or confrontation, but in a deep and widespread **readiness to accept war**, conceived as a certainty imposed by the nature of international relations. The weight of this accumulated readiness would manifest itself during the July Crisis of 1914 not in the form of aggressive programmatic statements, but through **the eloquent silence** of those civilian leaders who, in a better world, might have been expected to point out that a war between great powers would be the very worst of things.'* (Clark, 2012:238/329, nadruk van mij, wd.).

Accumulated readiness to accept war. Op een andere plaats spreekt hij van een zich in die jaren allengs ontwikkelende *general eagerness for war* (Ibidem: 447). *Accumulated readiness to accept war, general eagerness to make war:* het zijn woorden die binnenkomen.

Maar vooral toch die waarneming over de *eloquente stilte* van leiders van wie iets anders had mogen worden verwacht blijft hangen. De via bloedlijnen verbonden Duitse Keizer,

Engelse Koning en Russische Tsaar deden nog wel pogingen een oorlog te voorkomen, maar het was, zoals dat heet, *too little and too late*. Bovendien paste hun cultuur van communiceren met zegellak gesloten brieven, en rustig en goed voorbereid overleg niet meer in het haastige patroon van morse, telegrammen en opgewonden beroepsgeneraals en een zich van de monarchen steeds meer loszingende ambtelijke diplomatie en bureaucratie.

Accumulated readiness. Eloquent Silence...

Een van de redenen waarom deze woorden zo bij me binnen kwamen is het gevoel dat me al een tijdje bekruipt, in een politiek en maatschappelijk klimaat te leven dat het denken in termen van strijd en geweld als oplossing voor grote maatschappelijke kwesties al eens steeds meer aanvaardbaar maakt. En dan heb ik het niet alleen over de onrustbarende opkomst van de radicale Islam en de verschrikkelijke oorlog in Syrië. Dan doel ik ook op de vileine dreiging van Donald Trump, een mogelijk verloren verkiezingsstrijd niet te accepteren. En ook de openlijke dreigingen met geweld van zijn boze en zowat alles hatende aanhang: het zijn de onrustbarende beelden van onze tijd die weer meer van geweld vergeven lijkt.²

En niet alleen in de Verenigde Staten van Amerika of in Aleppo, ook dichtbij, in Europa, manifesteert zich boosheid en heerst er angst, onrust en een diep wantrouwen tegen zichtbaar onzekere en soms zelfs angstige elites.³ Ergernis en ongenoegen, eerder nog gekanaliseerd via daarvoor geëigende instituties, komen rauw en zonder drempels in het vooral politieke deel van het publieke domein, en nemen er steeds vaker de vorm aan van regelrechte haat.

'This is an age in which a woman might succeed a black man as president, but also one in which a member of the white working class has declining options to make a decent living. This is a time when gay people can get married in 50 states, even as working class families are hanging by a thread. It's a period in which we have become far more aware of the historic injustices that still haunt African-Americans and yet we treat the desperate plight of today's white working class as an afterthought. And so late-stage capitalism is creating a righteous, revolutionary anger that late-stage democracy has precious little ability to moderate or constrain – and has actually helped exacerbate.' (Sullivan, 2016:8)

2 Sullivan (2016) verhaalt in dat verband bijvoorbeeld ook dat een van de campagnemedewerkers van Trump op een zeker moment tijdens de conventie in Cleveland dreigde de namen van de hotels bekend te maken van de gedelegeerden waarvan het bekend was dat ze Donald Trump niet zouden steunen.

3 Zie in Moïsi, 2009 voor een indrukwekkende analyse van de 'state of mind' van het leiderschap op diverse continenten, zie over Europa pagina 95 en verder.

Gematigheid, prudentie, zelfbeheersing, deliberatie, vertrouwen, moed: het zijn deugden en competenties die wezenlijk verbonden zijn met de mogelijkheid van pacificatie en democratie. Misschien zijn het wel noodzakelijke voorwaarden voor een duurzame democratische cultuur. Die voorwaarden en competenties zijn overigens vaak veranderd in constituties, mechanismen en instituties, patronen zo u wil, die door de opgewonden hyperdemocraten van onze tijd als ondemocratisch worden gezien, want indirect of zelfs helemaal niet gekozen. In steeds meer ogen is directe democratie de ‘enig echte’ vorm van democratie, digitalisering jaagt die idee steeds meer leven in. Het is een vorm van instant-democratie die met de kloksnelheid van de al even gejaagde consument-burger de indirecte, representatieve democratie steeds verder onder druk zet, net zoals Airbnb de traditionele hotellerie. Tegenover de snelheid van de digitale democratie staat de bedachtzaamheid en de integrale afweging ‘zonder last of ruggespraak’ door gekozen volksvertegenwoordigers: het compromis is daar niet een laf gemiddelde, maar een ‘samen beloven’, in het besef dat nooit iedereen zijn volledige zin kan krijgen bij het formuleren van besluiten die het algemeen belang moeten dienen. Zorgvuldigheid, bedachtzaamheid, inschikkelijkheid: het zijn noodzakelijke voorwaarden, zo niet ‘deugden’ om tot wijze besluitvorming te komen. Maar van dit soort deugden en bedachtzame instituties moeten de protagonisten van de hyperdemocratie niets hebben. De consument-burger-king is immers zelf Koning geworden (Brennan, 2016).

Steeds meer ontstaat zo het beeld van een dubbel-democratie: één van de gekozen politici, en één van ‘het volk’

Duidelijk is dat die vormen van hyperdemocratie de rol van ‘de burger’ en ‘het volk’ op een onverantwoorde wijze reïficeren (‘de’ burger en ‘het’ volk bestaan simpelweg niet) en de rol van elites, deskundigen als ‘ondemocratisch’ wegzet. De vraag is echter of de vorm van democratie waarin de legitimiteit van ‘het’ volk ten opzichte van andere bronnen van legitimiteit wordt verabsoluteerd, niet op weg is naar een tirannie van meerderheden. Dat gevaar is er zeker wanneer een cultuur van economisch narcisme en entertainment-democratie alle mechanismen en patronen van reflectie, waarheidsvinding en zorgvuldige afwegingen naar de marge van het systeem heeft verdrongen (zie Sullivan, 2016, Brennan, 2016). De opkomende technologie van social media maakt het enerzijds onvermijdelijk om met die nieuwe mogelijkheden rekening te houden, anderzijds ligt in de aard van de *push-button* democratie een cultuur besloten, die zich maar moeizaam tot die deugden en competenties lijkt te verhouden.

Die twee te verzoenen is een van de grote opgaven van onze tijd. Constructieve experimenten zijn nodig, en komen ook al voor: wij moeten investeren in een meervoudige

democratie, waarin de representatieve democratie wordt aangevuld met vormen van loting, burgergesprekken en vormen van actieve burgerbetrokkenheid. Elk stelsel wordt een stolsel: ook ons democratisch stelsel is in nood van belangrijke veranderingen, wil het zijn legitimiteit duurzaam behouden (Van Reybrouck, 2013).

Er lijkt bovendien een *Wahlverwandschaft* te zijn tussen hyperkapitalisme en hyperdemocratie: in beide floreert de stijl van de almachtige consument en de *macho media superstar*, die zich in de toeschouwers-democratie die we zijn geworden zeer thuisvoelt. En daar waar die de ruimte krijgt ontstaat tirannie, en verdwijnt de democratie, nadat die eerst zelf de grondslagen voor tirannie heeft bevorderd.

Socrates voorspelde dat al. De tirannie is een tovenaarsleerling van een democratie die zijn eigen morele grondslag niet bewaakt. En die behelst meer dan een puur instrumentele visie op besluitvorming of het organiseren van een meerderheid. Die grondslag is geworteld in de waardigheid van de mens, die meer dan een burger of consument is. In een mens, die persoon is. Thomas Mann, die in 1938 (sic!) een groot aantal lezingen met als titel 'the Coming Victory of Democracy' gaf in de Verenigde Staten van Amerika, definieerde democratie als 'die vorm van regering en samenleving die zich bij uitstek laat leiden door een gevoel voor en bewustzijn van de waardigheid van de mens.' (Thomas Mann, geciteerd in Riemen, 2015:41). In 1938! Hetzelfde jaar waarin een eloquent zwijgen en zorgvuldig wegstijgen Europa verder in de val van weer een Wereldoorlog lokte. De Tweede.

Ik ben er niet gerust op dat het de laatste zal zijn, als de Derde al niet begonnen is. We lijken te leven in een soort van overgangstijd die in zijn onbedoeld ongecontroleerde en soms heftige dynamiek krachten losmaakt, die niet meer op de traditionele wijze en door de bestaande instituties te beheersen zijn (zie in Sloterdijk, 2015). Het doet me denken aan een citaat van Gramsci dat ik in een overigens prachtig en optimistisch boek over de toekomst van Europa tegenkwam: 'Die Zeiten, in den das Alte noch nicht sterben kann, und das Neue noch nicht werden kann, sind die Zeiten der Monster.' (Gramsci, geciteerd in Guérot, 2016). Het citaat verwart me. Ik herken het in het politieke domein. Ik verwijs naar de vorige alinea's.

Maar aan de andere kant, is dit niet veel te pessimistisch? Als commissaris van de Koning in een zeer op innovatie en verandering gerichte provincie zie ik veel positieve veranderingen en veel engagement voor een transitie naar een nieuwe tijd, juist in het bedrijfsleven. Meer dan in de politiek zie ik het bij de ondernemers. Ik zie het bij producenten, bij consumenten. Veelal jonge mensen die ik in prachtige bedrijven en instellingen voor

research ontmoet, zijn zeer actief met de toekomst bezig. Monsters? Ik zie vooral veel engagement, verbeeldingskracht, verbindingskracht! Steeds meer corporaties ontstaan: delen van kennis leidt tot een wonderbaarlijke vermenigvuldiging van resultaten. Innovatie is steeds meer open, design gericht op het creëren van waarde en maatschappelijke betekenis meer dan op het louter verdienen van geld.

Vorige maand zag ik het nog op de tentoonstelling van de afstudeerders van de Design Academy in Eindhoven en op de tentoonstelling *'Mind the Step'* van de drie Nederlandse Technische universiteiten die bij gelegenheid van de Dutch Design Week werd georganiseerd. De jonge creatieve en zeer internationaal samengestelde generatie studenten, designers en ingenieurs benoemt daar helder en zonder enige vorm van terughoudendheid de problemen die we de komende decennia zullen moeten oplossen.

Maar ze ziet die vooral als kansen, en werkt creatief en ondernemend aan een duurzame toekomst. Verbeeldingskracht gaat hand in hand met verbindingskracht, delen leidt er tot vermenigvuldigen. Een zorg voor maatschappelijke opgaven (zoals een verduurzaming van de energiehuishouding, een gezonde voeding en leefbaar klimaat, een inzet op een werkelijk circulaire economie en een inzet op wereldwijde solidariteit) gaat er hand in hand met slim en steeds meer internationaal ondernemerschap.

Beschikbaar hebben, was er belangrijker dan zelf hebben. Ambachtelijkheid wordt er weer meer gewaardeerd dan vrijblijvende conceptualisering. Ik zag er een generatie aan het werk die het atomaire individualisme dat ons sinds de neoliberale revolutie met een halfzijdig verlamd mensbeeld heeft opgezadeld, met een bijna nonchalant gebaar achter zich laat. Gemeenschapswerking vinden ze net zo interessant als marktwerking. Er is een sterke gerichtheid op samenwerking, op delen.

Men kijkt niet verontwaardigd om, maar vertrouwenwekkend vooruit. Ik zie de eerste bewegingen waarin vanuit deze sfeer en generatie bewegingen worden gemaakt om verantwoordelijkheden te nemen in het politieke domein, dat daarvoor eerst wel grondig wordt veranderd (en kritisch op relevantie wordt getoetst).

Ook een nieuw design voor de democratie ontstaat meer buiten dan binnen de bestaande instituties. Geen nieuws, veranderingen beginnen altijd in de marge. Het gaat nog langzaam. Maar elke keer als ik daar ben en met hen spreek, krijg ik goeie zin, en realiseer ik me dat er per saldo geen grondslag is voor pessimisme.

Maar –aan de andere kant, goed blijven kijken– ik realiseer me terdege dat ik tijdens

die Dutch Design Week een belangrijk deel van de samenleving niet tegenkwam. *Mind the Step*, zeker, maar ook: *Mind the Gap!* De samenleving balkaniseert en allerlei vormen van ongelijkheid nemen toe: vouwlijntjes vallen over elkaar heen, de eerste scheuren in het maatschappelijk weefsel worden zichtbaar. De veelbesproken 'kloof' tussen 'burgers en politiek' valt steeds vaker samen met de verdeling van maatschappelijke kansen. Een 'gap' die niet minder revolutionair en disruptief kan gaan uitwerken dan de 'step' waarover de digitaal-technologen en andere ontwerpers van de samenleving van morgen spreken. De belangrijke vraag is hoe ze zich tot elkaar gaan verhouden, en hoe ze ons vermogen tot pacificeren zullen beïnvloeden.

Onze samenleving is steeds meer gebalkaniseerd, daar is dat onheilspellende woord weer, en vele 'leefstijlen' leven er vrolijk, maar eigenlijk onverschillig, meer naast elkaar dan met elkaar. Naast de zelfbenoemde voorhoede van vrolijke kosmopolieten is er (vaak op nog geen kilometer afstand) sprake van een groeiende groep die aan het verhaal van de geweldige globalisering niet mee doet. Dat geldt in toenemende mate overigens ook voor de middenklasse wier banen zowel door globalisering als digitalisering onder druk komen te staan.

Er is een groeiende groep boze mensen die muren willen bouwen, en die uit angst voor een onzekere toekomst hun heil –daartoe door valse profeten behendig verleid– steeds vaker zoeken in een vaak al even nostalgisch als romantisch beeld van vanwaar we kwamen. Mensen die zich, en wellicht ook niet ten onrechte, in de steek gelaten voelen, en zich afvragen of de mooie verhalen over morgen nog wel over hen of (indringender nog) hun kinderen gaan (e.g. Putnam, 2015). Mensen, die zich niet betrokken voelen, die niet betrokken worden, en die een hen aangeboden referendum over willekeurig welk onderwerp vooral zien als een projectiescherm voor al hun geaccumuleerde ongenoegens.

Ook overigens is er geen reden te bedenken waarom deze groep niet even behendig zal zijn in het hanteren van de instrumenten en mogelijkheden die de nieuwe media ('social media') tegenwoordig bieden. Onbehagen en ongenoegen: het lijkt diep geworteld in de huidige samenleving, en bepaald niet alleen bij de groepen waar U zojuist aan dacht. Het onbehagen verbreedt zich tot in de middenklassen, voor zover die nog bestaan. Angst regeert ook daar. Het is tekenend dat de meest scherpe analyses van onze tijd tegenwoordig door psychiaters en neurologen, en niet langer (alleen) door sociologen worden gemaakt (zie in Byung-Chul Hang, 2012 en De Wachter, 2012).⁴

4 Waarmee ik sociologen als Richard Sennett en Robert Putnam uiteraard niet tekort wil doen (zie bijvoorbeeld Putnam, 2015).

Laten we ons niet vergissen: een Brexit kan ons allemaal overkomen, het is echt te gemakkelijk om alleen naar de Britten te wijzen. Ik hoop daarom op prudentie en wijsheid bij degenen die met hen gaan spreken over de aanstaande scheiding. Ik hoop dat men niet in hetzelfde soort van kortzichtige emotiepolitiek vervalt, dat, hetzij achteraf betreurd, de Engelsen in hun greep kreeg. Charlatans als Nigel Farage verleiden met duidelijke onwaarheden grote delen van de bevolking en poetsen dan de plaat. We kennen het verhaal uit de sprookjes, die grote Europese traditie die ons wijs maakt voor het leven, hoop je.

Zal Europa, dat mooie project van verzoening, verbeelding en verwachting, dat prachtige pacificatieproject, dat monster van de overgangstijd kunnen overwinnen? Zullen de positieve krachten van verbeelding en vernieuwing sterk genoeg zijn? Zal dat politieke project van heling en hoop het kunnen winnen van de soms heftige haat die het dreigt te ondermijnen? En welke vormen van verzoening, welke patronen van pacificatie zouden ons daarbij behulpzaam kunnen zijn?

U begrijpt het intussen, de uitnodiging om hier vanmiddag te spreken in de zaal waar 440 jaar geleden de Pacificatie van Gent werd getekend, heb ik maar opgevat als een uitnodiging om wat vrijmoedig (en wellicht wat weemoedig, wellicht te weemoedig maar dan hoor ik dat bij ons samenzijn zo dadelijk wel) stil te staan bij de actuele betekenis ervan. Over pacificeren en Pacificaties dus niet als historisch fenomeen, maar als een urgente opdracht in onze eigen samenleving, in onze eigen tijd.

Want: pacificeren, lukt dat eigenlijk nog wel in onze tijd, waarin het vermogen tot polariseren soms sterker lijkt te zijn ontwikkeld dan het vermogen tot pacificeren?

Onze tijd is natuurlijk niet te vergelijken met de periode dat de Hertog van Alva en Jacob Hessele hier zo tekeer gingen.⁵ Maar toch, als ik lees wat er gebeurde in de periode voor en na de ondertekening van de overigens deels al in Breda voorbereide Pacificatiedocumenten (ook toen: onrust en onzekerheid, oorlogen en opstanden die strategisch en tactisch werden gefinancierd met vreemd vermogen in een context van een complexe politieke strijd om invloed en macht in de Lage Landen, een ingewikkeld spel met rentes en ingrijpende gevolgen van zich meer bewust opstellende stedelijke elites, religieuze groeperingen die fanatiek en onverzoenlijk tegenover elkaar komen te staan, het glore van een nieuwe tijd die bestaande belangen en patronen onder druk zet: om er maar een paar te noemen) dan zie ik fenomenen en patronen die in veel doen denken aan wat Clark de decennia voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog zag gebeuren.

5 Ik verwijst naar enkele hoofdrolspelers in de aanloop naar de Pacificatie van Gent, zie in Decavele, 2009.

En ja, ze doen me ook denken aan onze tijd. Het is, zeker voor wie dacht of hoopte dat de bankencrisis ten einde is wellicht even wennen, maar de onrust zit diep en is tot in de haarvaten van grote delen van onze samenlevingen voelbaar. Europa: dat was – zij het dat het tot nu toe vooral door politieke en maatschappelijke elites werd gedragen – voor het overgrote deel van onze bevolking tot voor kort een project van hoopvol bouwen aan en uitbreiden van democratie en rechtsstaat, van verdere welvaart en welzijn, van verzoening en verbinding. Van wezenlijke waarden, van recht en gerechtigheid, van vrijheid, solidariteit en broederschap, van recht, gelijkwaardigheid en menselijke waardigheid, van ontwikkeling en vooruitgang. Van eenheid in verscheidenheid.

En dan is er ineens de crisis, de polycrisis, de vertrouwenscrisis, de economische crisis, de Griekse crisis, de vluchtelingen crisis, de referenda die NEE zeggen, de Brexit, een Waalse opstand tegen een handelsverdrag.

Het kan verkeren.

Want dat beeld van onrust en onzekerheid staat in een groot contrast met het beeld van nog maar een klein decennium geleden. In de wereld na de Koude Oorlog, in het Europa dat de Euro invoerde, een ambitieuze Lissabon-agenda adopteerde en dat trots nieuwe lidstaten verwelkomde. In Europa was er het project van de gemeenschappelijke markt, van een vrij verkeer van personen, diensten en kapitaal.

Wereldwijd was er, zeker na de val van de Berlijnse muur, een zich sterk ontwikkelende, neoliberale consensus, ook wel de Washington-consensus⁶ genoemd. Die consensus leek een bron van rust en zelfbewuste zekerheid voor veel burgers, bedrijven en overheden. Politiek werd steeds meer gezien als het beheer van een samenleving die zijn evenwicht wel gevonden had. De markt werd steeds duidelijker van de samenleving los

6 Die consensus bestond uit een door economen van de Wereldbank wereldwijd uitgevente economische strategie die zich laat samenvatten in een tiental aanbevelingen. (1) Begrotingsdiscipline; (2) Publieke uitgaven niet als subsidie maar als investering verstrekken in voorzieningen en diensten op het gebied van werkgelegenheid, armoedebestrijding, basisonderwijs, gezondheidszorg en infrastructuur; (3) Belastinghervorming, uitbreiding van het aantal belastingvormen en het invoeren van een gematigd marginaal belastingtarief; (4) Positieve maar gematigde en markt bepaalde rentetarieven; (5) Concurrerende valutakoersen; (6) Handelsliberalisatie, de liberalisatie van importen met nadruk op het wegnemen van kwantitatieve restricties, alle overblijvende protectie moet laag zijn en bestaan uit uniforme toltarieven; (7) Liberalisatie van buitenlandse directe investeringen; (8) Privatisering van bedrijven in staatseigendom; (9) Afschaffing van concurrentie beperkende regulering, behalve die op grond van veiligheids- of milieuredenen, en regulering van de financiële sector; (10) Bescherming van eigendomsrechten. Zie in Williamson, 1989 en in Van Hees e.a., 2014.

gedacht en de legitimiteit van de staat steeds verder teruggeschoefd tot wat minimaal nodig was, voor de openbare orde en de veiligheid (nu ook overdag) en om de markt te laten functioneren.

Margaret Thatcher, en zij was bepaald niet de enige Europese leider, viel voor de charmes van Ronald Reagan, en nam grote delen van zijn programma over. Marktwerking en privatisering, deregulering en een sanering van collectieve voorzieningen zetten decennialang de toon. Hyperglobalisering versterkte de 'noodzaak' van verdere gelijkstelling, in Europa, en wereldwijd. De overheid was niet de oplossing, maar het probleem, en de enige grondslag voor het handelen van de staat was, zo leek het soms wel, de een of andere vorm van marktfalen. Het eens, vooral ook hier in de Lage Landen, zo belangrijke maatschappelijke middenveld werd meer dan eens geofferd op het altaar van de ideaaltypes: markt en staat, meer is er niet. Het na de oorlog zo succesvolle Rijnlandse model werd geofferd op het altaar van het Angelsaksische denken. Aandeelhouders werden belangrijker dan andere stakeholders.

De markt gaat altijd voor en heeft altijd gelijk. Elke vorm van overheidsoptreden dient streng te worden getoetst op inbreuk op de marktwerking, steun is al snel ongeoorloofde staatsteun. En Europa is vooral een markt, en wat er aan staat zou moeten zijn, is er vooral ten dienste van die markt.

De Europese burger wordt zo vooral en eigenlijk alleen als consument gezien. Tot consument gereduceerd, wil ik ook wel zeggen. Koopkracht en een vrij verkeer van goederen was in het Europese discours belangrijker dan stemrecht en andere burgerrechten. Europa voegde zich bijna geruisloos, en geheel in de tijdgeest, in een neoliberaal programma.

Politiek werd versmald tot het dienen van de economie, want ook andere problemen dan economische problemen zouden als sneeuw verdwijnen in de neoliberale zon. Het in de economische wetenschap zo belangrijke evenwichtsdenken zou, na de val van de Muur en de staatskapitalistische wending in Peking, ook voor de maatschappelijke vrede gaan zorgen.

Het kan verkeren.

Francis Fukuyama schreef na de val van de Berlijnse Muur, en geheel in de optimistische tijdgeest van die tijd, zelfbewust maar bepaald voorbarig over het einde van de geschiedenis (Fukuyama, 1992). Hij is van een koude kermis thuis gekomen, en de geschiedenis ging verder, volgens patronen die degenen die echt kennis namen van de geschiedenis akelig bekend voorkwamen. Zowel binnen als tussen landen is het onrustig. Vormen

van nationale en grillige geopolitiek grijpen, elkaar complex versterkend, diep in elkaar (Moisi, 2009). Nieuwe bronnen van conflict en onrust voegden zich bij en vermengden zich op een meestal ingewikkelde manier met oude bronnen. En de zogenaamde marktwerking heeft zich deels ontpopt tot tijd slurpende vormen van markt-bureaucratisering, waar zelfs het bedrijfsleven over klaagt. Regulering van een dynamische innovatie-economie vraagt om het investeren in netwerken en vertrouwen, en verhoudt zich vaak problematisch tot de rigide regulering van klassieke markten.

Ik denk dat het wat naïef was om de geschiedenis zonder de aanwezigheid van kwade krachten te denken, en het lijkt me ook niet mogelijk om vooruitgang als een soort van lineair proces te denken. Ideologisch wellicht wenselijk, en in die tijd van een zelfbewust neo-liberalisme ook wel begrijpelijk. Maar zei Kierkegaard niet al: wie met de tijdgeest huwt wordt doorgaans snel weduwnaar? De neoliberale consensus heeft zelf nogal een eeneiige en a-historische inslag, en kenmerkt zich, ondanks alle Nobelprijzen voor de economie, op zijn minst zoveel door ideologie als door empirie.⁷

En degenen die zich vastbeten in de boodschap in het nog maar enkele jaren geleden verschenen boek van Jeremy Rifkin over de Europese Droom hebben het niet minder moeilijk (Rifkin, 2005). Na de Amerikaanse verkeert nu ook de Europese droom in een diepe crisis, wie weet omdat het de Amerikaanse variant ervan wilde kopiëren en de eigen wortels vergat (Putnam, 2015).

En dat zijn de diepe culturele wortels die er voor kunnen waken dat we de bekommernis om Europa niet reduceren tot een economisch of technologisch project. Dat zijn de wortels die de ziel van Europa duiden als: zorg om de ziel (Riemen, 2015). In zijn indrukwekkende essay over de terugkeer van Europa citeert Rob Riemen de Tsjech Radim, een vriend en studiegenoot van Václav Havel. Beiden waren student bij Jan Patočka, die door de communistische machthebbers van de universiteit was verdreven, en die daarna zijn colleges op een zolderkamer in Praag voortzette. Hij stierf op 13 maart 1977. In Praag, die stad waar je 'Europa' soms meer voelt dan in Brussel. In ieder geval anders. Op de vraag wat Europa is, en wie de Europeaan, antwoordde Patočka:

7 Een origineel en aansprekend pleidooi om de Nobelprijs te vervangen voor een prijs die meer breed de sociale wetenschappen betreft, om ook de scientistische suggestie van die prijs te relativeren, die bovendien ook niet tot de origineel door Nobel ingestelde prijzen behoorde, hield onlangs Luijendijk, 2016 (zie ook in Maris, 2016 een fundamentele kritiek op de status van de economische wetenschappen).

'Europa (...) is geboren uit de zorg om de ziel. Dat is ook wat Europeanen definieert: de zorg om de ziel. Elke avond drong hij er bij ons op aan om dit nooit te vergeten. Want de toekomst van het Avondland lag hierin besloten; zodra wij zouden ophouden om ons om de ziel te bekommeren, zou Europa ophouden te bestaan. (...) Elke mens, althans zolang hij geen mens-machine is, is een moreel wezen, dat wil zeggen: een wezen dat op zoek is naar betekenis, dat wil weten wat goed en kwaad is, wat van waarde is en wat niet, wat de waarheid en de zin is van zijn bestaan. Die kennis, de kennis van de morele orde, was ooit gefundeerd in het bestaan van God, vervolgens in de natuur, en daarna in de rede – onze eigen ratio zou ons de betekenis van het leven kunnen vertellen. Na het verlies van het geloof in God gingen we geloven in de vooruitgang, want de toekomst zou onze problemen oplossen. Maar al gauw bleek dat de natuur die gids voor vooruitgang niet kon zijn. En de rede, waaraan de Verlichting zo veel waarde hechtte, kon ons die vooruitgang ook niet beloven. Wel de wetenschap! Wel de technologie! Die boden ons aantoonbare vooruitgang. Althans, dat dachten we. Maar al spoedig bleek dat de technische rationaliteit, het mechanistische denken volstrekt betekenisloos is. Logica, mathematica, technologie, weten niets van waarde, betekenis, ethiek. (...) De technologische instrumentele rationaliteit, die géén weet heeft van goed en kwaad of van wat het leven betekenisvol maakt, die was zelf de essentie van de crisis van onze tijd. Want een filosofie, een denken dat ons geen betekenis kan duiden, en dus ook geen leidraad of maat kan bieden, scheidt alle ruimte voor het irrationele, waaronder de krankzinnige politieke passies van het nationalisme, antisemitisme, racisme en fascisme. (...) Europa is allereerst die zoektocht naar het ware mens-zijn. Wat is de essentie van de mens? Wel, dit is wat Socrates in bijna al zijn gesprekken benadrukt: het is de ziel, de onsterfelijke ziel die de mens tot mens maakt. Dankzij zijn ziel is de mens het enige schepsel dat zich bewust is van zijn eigen kwetsbaarheid, zijn sterfelijkheid. Dat is de fundamentele angst van elke mens. Tegelijk danken we aan onze ziel onze grootheid, want dankzij onze ziel hebben we weet van het absolute, het eeuwige, wat niet vergankelijk is: waarheid, goedheid, schoonheid, liefde, rechtvaardigheid.' (Riemen, 2015:48).

Daar waar Europa wordt gereduceerd tot een economisch project dat zich in de eerste plaats bekommert om de consument, verliest het zijn ziel: dat is, zorgen voor de mens, de persoon. Vrijheid, gelijkheid: maar het meest wezenlijke is de broederschap. Vrijheid kan niet zonder verantwoordelijkheid, en betekent weinig als de kans om van die vrijheid ook daadwerkelijk gebruik te maken erg ongelijk verdeeld is. De groeiende kloof in zowel sociaal-economische als culturele zin is zorgelijk, en dat is ook het verdampen van de middenklasse. De kloof wordt zo een diep ravijn, met alleen op de flanken nog een stevige bezetting. In een dergelijke constellatie heeft nog nooit een democratie en ook geen economie het lang volgehouden succesvol en vreedzaam te zijn. Het hypereconomische en het hyperdemocratische tijdsbeeld komen zo bijeen in een Europa dat, als het zijn bekommernis om de ziel vergeet, niet zozeer wordt bedreigd door populisme, maar zijn veeleer eigen(tijdse) populisme voortbrengt.

Althans, dat is het beeld dat zich al snel vastzet in de beelden die we in de media zien. Media, die net als ten tijde van de in het boek van Clark geciteerde Duitse Bondskanselier Bernhard von Bülow, polariseren, en niet pacificeren, als verdienmodel hebben. Ik citeer uit diens toespraak tot het Duitse parlement in maart 1909:

*'Most of the conflicts the world has seen in the past ten decades have not been called forth by princely ambition or ministerial conspiracy but through the passionate agitation of public opinion, which through the press and parliament has swept over the the executive.'*⁸

Clark laat zien hoe in de decennia voorafgaand aan de oorlog, mede als gevolg van technologische veranderingen, het medialandschap feitelijk steeds meer omvattend werd, en het publieke domein uit de sfeer van de besloten koffiehuisen haalde.

Hij beschrijft een dramatische verandering van de politieke publieke sfeer, die steeds meer wordt gekenmerkt door het niet altijd even duidelijk verbinden en vermengen van lokale en internationale issues, een verandering van politieke stijl (steeds meer diffuus en demagogisch, steeds meer volatiel, vol van korte-termijn agitaties), een *'frenetic and panic-prone'* publieke opinie, soms heftig reagerend op provocerende krantenkoppen en, ja ook toen al, beledigende cartoons (Clark, 2015:226-228). De dialoog en de deliberatie van het koffiehuis maakten plaats voor assertieve agitaties van steeds grotere massa's.

De eerste kiemen van wat de Vlaamse socioloog Marc Elchardus zo treffend heeft gemunt als *dramademocratie* zijn ook al in die tijd te vinden (Elchardus, 2002). Er zijn, in dat opzicht, dus zeker wat gelijkenissen tussen toen en nu, maar om over de publieke opinie van nu te spreken van een *accumulated readiness* of zelfs een *eagerness for war* gaat wellicht toch wat ver.

Maar over dat andere, over dat *eloquente* zwijgen van onze leiders, heb ik minder twijfel. Zeker als het over de toekomst van Europa gaat, is het oorverdovend stil, en lijken onze leiders verlegen om een boodschap, en lijkt er eerder sprake van destructieve verwarring dan constructieve hoop.

Ik maak hierbij graag een uitzondering voor de voormalige voorzitter van de Europese Raad, Herman van Rompuy. Een aantal weken geleden mocht ik naar hem luisteren tijdens de *Brabantdag* in Leuven, de tweejaarlijkse samenkomst van de provincies die ooit deel uitmaakten van het roemruchte Hertogdom Brabant. Hij slaagt er in, met een

8 Bondskanselier Bernhard von Bülow, geciteerd in Clark, 2015:226.

zachte stem maar een duidelijke boodschap, mensen weer terug te brengen op het pad van hoop, en ziet de crisis van Europa vooral als een veranderkans voor komende generaties. Dan doelt hij op de ‘webmensen’, die anders dan de ‘muurmensen’, zelfbewust de wereld ingaan, op die delen van de bevolking, voor wie de nieuwe digitale en mondiale wereld geen bedreiging vormt, maar kansen biedt.

Maar dat zegt ook hij in het volle en diep in onze Europese traditie geworteld besef dat dat voor grote groepen in onze samenleving zonder solidariteit en broederschap een onbereikbaar perspectief is, en dat een doorgeslagen marktwerking en globalisering voor velen geen kans, maar een grote bedreiging is. Hij zette zo de *place* (de vertrouwde plek, het lokale, het analoge) tegenover de *space* (het internationale, het globale, het digitale, de wereld die daarbuiten te winnen is), tegenover elkaar.

De grote opdracht van onze tijd is echter om die twee werelden te verbinden, te pacificeren, zo U wil. En dat in de overtuiging dat voor wie niet goed op zijn plaats is, ook het steeds meer mondiale perspectief niet hanteerbaar is. Castells, de grote Catalaanse socioloog van de mondialisering zei het al twintig jaar geleden: er is een nieuwe identiteitspolitiek nodig, een die zal wortelen in steden en regio's, meer dan in de natiestaten. Dat is van belang, omdat economische globalisering identiteiten doet vervagen, en zo bijdraagt tot vervreemding van de mens. De mens, die behoefte heeft aan een zekere worteling, verbindt zich daarom weer steeds meer aan het lokale, het regionale: daar wordt de behoefte aan een ‘thuis’ concreet en hanteerbaar, en staan sociale en economische relaties in het teken van een onderling vertrouwen (zie ook in Guérot, 2016).

De pacificatie die we in onze tijd nodig hebben, is niet zozeer een pacificatie van naties, maar een pacificatie van sferen die zich steeds verder van elkaar hebben losgezongen. Een stroom van literatuur wijst ons op de groeiende tweedeling, in culturele zin, in opleidingsniveau, in financiële en vermogende zin, in termen van generaties, tussen stad en platteland, tussen autochtonen en allochtonen, tussen seculieren en religieuzen. En daar waar de vouwlijnen in de samenleving die op gelijke wijzen lijken te doorsnijden, ontstaan ontevredenheid en niet productieve vormen van populisme, die de weg vooruit als een weg terug proberen te verbeelden.

Het kwade schreeuwt, het goede fluistert, zo citeerde onlangs Mgr. De Korte, de onlangs aangetreden bisschop van 's-Hertogenbosch een wijs gezegde. Als de tekenen niet bedriegen is er een hardop fluisteren nodig om de goede krachten, de pacificerende krachten, in positie te brengen om nieuw en verder onheil af te wenden. Elke tijd vraagt om zijn eigen benadering: nieuwe patronen van pacificatie zullen moeten worden ontwikkeld. Patronen en pacificaties, die passen bij de opgaven en eigenaardigheden van onze tijd.

In veel opzichten is ook de Europese Unie een voorbeeld van een geslaagde pacificatie. Ik omschrijf dat maar als het vermogen om, in situaties van grote belangentegenstellingen en verdeeldheid en verschil, toch tot duurzame vormen van vreedzaam samenleven te komen. Vrede maken, dat is de letterlijke vertaling. Oorlog voorkomen, dat valt er voor wat mij betreft ook onder. Dat vraagt om een vermogen tot verzoening en verbinding. Verzoening en verbinding: dat waren de woorden die na de Tweede Wereldoorlog centraal stonden in het discours van mannen wier namen ik met groot respect en bewondering uitspreek: Jean Monnet, Robert Schumann, Paul-Henri Spaak, Alcide de Gasperi, Walter Hallstein, Altiero Spinelli, Konrad Adenauer, Johan Willem Beyen, Joseph Bech, Sicco Mansholt en, ja, ook Winston Churchill.

Het zijn zonder uitzondering grote politici. Ik noem hen met respect groot (het Frans zou luiden *grand*, misschien dus ook beter: 'groots') omdat ze verder durfden te denken dan de korte termijn en hun eigenbelang, en vooral ook omdat ze Europa niet in de eerste plaats als een economisch, maar als een politiek project durfden te denken. In termen van een beschavingsideaal dachten, en handelden.

Ik denk dat daarin een belangrijke les schuilt: in de laatste decennia heeft het in essentie politieke project van Europa al te zeer een puur economische gedaante gekregen, en daarmee is er een heel bepaald, en vooral technocratisch en op uniformeren en harmoniseren gericht patroon van 'pacificeren' ontstaan. Markten vragen nu eenmaal om harmonisatie om te kunnen floreren, en hetzelfde geldt voor de Euro.

Maar de eenzijdige nadruk op het economische belang doet het project verworden tot een quasi-pacificatie omdat die de ziel van Europa heeft aangetast, erger nog, heeft miskend. Europa kenmerkt zich door een eenheid in verscheidenheid, een verscheidenheid die zich voortdurend inzet voor eenheid. Maar dat is geen 'technische eenheid' of 'economische eenheid'. De eenheid van het Europese beschavingsideaal is sterk geworteld in een universele opdracht de waardigheid van de menselijke persoon te beschermen en te bevorderen. Daarmee is het verbonden met een ook publiek beleefde opdracht voor solidariteit en verantwoordelijkheid, voor een broederschap die een balans of evenwicht mogelijk maakt tussen vrijheid en gelijkheid (Timmermans, 2015).

Een dergelijke opdracht is moeilijk uitvoerbaar zonder een adequaat mensbeeld, verliest dan al snel zijn morele kompas. In mijn ogen hebben mensen een bedoeling, en die is geworteld in het diepe besef dat mensen niet kunnen functioneren zonder zich ervan bewust te zijn, deel van een geheel te zijn. De *condition humaine* is er ten diepste een van wederzijdse afhankelijkheid. Halfzijdig verlamde mensbeelden, die de mens louter als autonoom individu, of als willoos deel van een geheel verbeelden, miskennen het we-

zenlijk relationele karakter van de mens. Dat miskennen is de echte morele en culturele crisis, die ten grondslag ligt aan de zogenaamde financiële crisis.

Dat relationele karakter van de menselijke persoon is ten diepste erkend in de universele verklaring van de rechten van de mens. Dat is de mens die vrijheid niet zonder verantwoordelijkheid denkt, en die duidelijk inziet dat democratie en rechtsstaat niet los verkrijgbaar zijn. Een democratie die burgers louter als autonome individuen denkt, en denkt zonder de rechtsstaat te kunnen, verwordt al snel tot een tirannie. Een democratie erkent precies ten diepste de waarde van het verschil, en koestert de variëteit door die adequaat te borgen.

De waardigheid van het verschil borgen, dat is dus de grote opdracht van het pacificeren in onze tijd. En die opdracht verhoudt zich maar moeilijk tot het eenzijdige economisme waarin het project Europa de laatste decennia is terecht gekomen. Let op de verwijzing naar de eerder geciteerde Fukuyama.

'In Fukuyama's vision of the future we sense the return of a hope once expressed in the eighteenth century, that trade would do what politics did not: tame passions, domesticate man the fighter into man the producer and consumer, and lock nations into an win-win network of mutual exchange. (...) What this overlooked, then as now, is that homo sapiens is not only, or even primarily, a maximizing animal, choosing rationally between options. We are uniquely a meaning-seeking animal. Our most fundamental questions are 'Who am I?' and 'To which narrative do I belong'. The great hope of the liberal imagination, that politics could be superseded by economics, replacing public good with private choice, was bound to fail because economics as such offers no answer to the big questions of 'Who' and 'Why'. Religion does, and that is its power in the contemporary world. The politics of ideology may have died, but it has been replaced not by 'the end of history' but by the politics of identity.' (Sacks, 2002).

Vreedzaam omgaan met en ruimte geven aan verschil is een wezenlijke opdracht aan en voor politiek. En dat is geen gemakkelijke opdracht in een wereld waarbij sterke identiteiten steeds meer tegenover elkaar komen te staan. Maar dat is geen nieuwe opdracht, dat was, in zekere zin, ook de essentie van de Pacificatie van Gent.

Ik realiseer me overigens ook dat dit wellicht een sterk door de Nederlandse politieke geschiedenis ingekleurde opvatting van pacificeren is: het vormgeven van verschil door er actief ruimte aan te geven. Wanneer Nederlanders spreken over 'de' Pacificatie, denken zij waarschijnlijk niet in de eerste plaats aan die van Gent, maar aan de Pacificatie

van 1917. Dat is die in zekere zin wonderbaarlijke pacificatie die in ons land tot stand kwam terwijl de Eerste Wereldoorlog in deze contreien in volle gang was en die intussen de vorm van een bloedige loopgravenoorlog had aangenomen.

Laat ik hier nog eens uiting geven aan mijn al tijdens de lessen politieke geschiedenis op de middelbare school begonnen verwondering over de zogenaamde neutrale positie die Nederland in die Eerste Wereldoorlog innam. En ware die nog te begrijpen, echt verbazingwekkend vond ik het, ook toen al, om te leren hoezeer Nederland in die jaren, op minder dan tweehonderd kilometer van de bloedige strijd in de loopgraven, zo ontzettend met zichzelf bezig was. Alsof er niets aan de hand was, zo leek het wel. Natuurlijk: in het zuiden van ons land, in het bijzonder ook in de provincie die ik mag dienen, kenden we de opvang van vele honderdduizenden vluchtelingen uit België.

Maar waar er in de rest van Europa en grote delen van de wereld gewelddadige conflicten nodig waren om de overgang naar een nieuwe tijd gestalte te geven, kreeg die in het Nederland van die jaren vorm in wat we tot vandaag omschrijven als ‘de Pacificatie’. In een jarenlang proces van vreedzame strijd, onderhandeling en wederzijdse accommodatie slaagden de elites van de sociaaldemocratische, protestants-christelijke, katholieke en liberale volksdelen er in om tot een uitruil en compromis te komen van een aantal belangrijke sociale vraagstukken. Met name de strijd om het algemeen kiesrecht en het bijzonder onderwijs werden beslist en de uitkomsten ervan in een nieuwe grondwet bekrachtigd. Ook in ons land waren de massamedia deel van die strijd, maar was de verbinding met de verzuilde elites hechter en werden die media meer door ideologische, dan door commerciële belangen gestuurd. Belangrijke kwesties werden door die pacificatie opgelost. Kwesties, die zonder het bedachtzame maar doortastende leiderschap van die elites nog voor jaren onrust en conflict hadden kunnen zorgen.

De Pacificatie van 1917: het is een kernmoment in de Nederlandse politieke geschiedenis, dat overigens vragen blijft oproepen. Met name de feitelijk niet opgeloste sociaal-economische kwesties (de sociaal-democratische leider Troelstra probeerde nog in 1918 een revolutie...) doen sommigen concluderen dat de Pacificatie vooral ‘oud vuil’ dat was blijven liggen opruimde, en dat de Pacificatie vooral een praktische erkenning was dat Nederland een land was waarin we verdeeld als we waren, toch vreedzaam samen konden leven. In die zin was de Pacificatie zowel een verwijzing naar die eerdere Pacificatie die ons hier vandaag bijeenbrengt, als een voorbode van het in de jaren tachtig van de vorige eeuw zo geroemde poldermodel. Ik citeer de historicus Piet de Rooij:

*'Het was geen bijna bovenaards, althans bovenmenselijk 'polderen', maar gewoon zaken doen, waarbij alle betrokkenen dachten er beter van te worden. Het gaat in dit bestek wat te ver om dat nader uit te werken. Hier moet volstaan worden met de conclusie dat het eerder wonderlijk was dat een aantal problemen zo lang waren blijven liggen, dan dat ze nu eindelijk eens uit de weg werden geruimd. En dat gebeurde dan nog in bijzondere tijden (de Eerste Wereldoorlog) en met veel onderling wantrouwen. Het is deze analyse (...) die duidelijk maakt waarom er hier geen 'spelregels' werden opgesteld die later op tal van kwesties zouden zijn toegepast. Spelregels die in de jaren zestig tijdelijk werden opgeheven, waarna ze in de jaren tachtig als 'poldermodel' weer aan een nieuwe jeugd mochten beginnen. Desondanks is wellicht vast te stellen dat de Pacificatie van 1917 in één opzicht niet geheel ten onrechte verwijst naar een voorloper, de Pacificatie van Gent uit 1576. Dit was een periode waarin alle politici nog voldoende op de hoogte waren van de vaderlandse geschiedenis, en zeker van de gebeurtenissen uit de Tachtigjarige Oorlog. Zij wisten dus dat indertijd een aantal gewesten zich verenigd had tot onderlinge steun en bijstand, waarbij bovendien een grote mate van religieuze tolerantie formeel werd ingevoerd, onder meer door de schorsing van de plakaten tegen 'ketters'. En in dat opzicht is 1917 van groot symbolisch belang. De Pacificatie was de erkenning van de verdeeldheid van de Nederlandse samenleving, juist ook door de bereidheid het 'oud vuil' op te ruimen. Het nationale zelfbeeld was voortaan 'eenheid in verdeeldheid'. Daarmee werd dus de gedachte opgegeven dat een natie slechts kon bestaan als iedereen hetzelfde was, een opvatting die het nationalisme zo gevaarlijk maakte. Daarvoor in de plaats kwam nu de mening dat het voldoende was om verdeeldheid te accepteren en min of meer vreedzaam met elkaar om te gaan.'*⁹

Eenheid in verdeeldheid, of, sympathieker gezegd, eendracht in verscheidenheid. Dat was de grote verworvenheid, toch, van de Pacificatie van 1917. Het was wel een tijd waarin de vouwlijnen in de samenleving veel meer langs levensbeschouwelijke, dan langs sociaal-economische status werden vormgegeven. Het was ook een samenleving die verticaal gestructureerd was, en waar elites in nauwe en ook wel patriarchaal geordeerde verhouding tot hun achterbannen konden opereren. Van de radicaal open grenzen, zoals nu in het mediasysteem, was nog geen sprake. Enerzijds omdat de media in hoge mate door de politieke elites werden gecontroleerd (hetgeen ten goede kwam aan het pacificerend vermogen van die elites), maar, anderzijds, vooral ook omdat het medialandschap bestond uit een paar landelijke kranten, en later ook nog door een enkel radiostation. Van het digitale, vooral commerciële en het al even inter- als hyperactieve medialandschap dat wij nu kennen, was nog geen sprake.

9 Zie Piet de Rooij in het Historisch Nieuwsblad 3/2005, te raadplegen op <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6571/de-pacificatie-van-1917.html>. Zie voor de Pacificatie van 1917 uiteraard het beroemde boek van Arend Lijphart (Lijphart, 1968) en voor een doorwerking van die traditie in de Nederlandse bestuurscultuur Hendriks en Toonen, 1998.

Meer dan ooit is verdeeldheid en conflict het verdienmodel van de media geworden, en is het meer onderzoekende, reflexieve en beschouwende deel daarvan naar de randen van het systeem gedwongen, waar het, als het floreert, dat als niche doet. Een dergelijk medialandschap produceert en reproduceert pluriformiteit van een heel andere soort dan die als uitgangspunt van veel mediabeleid wordt gehanteerd.

Dat is in termen van marktwerking in beginsel geen probleem, zij het dat we ons oprecht vragen kunnen stellen bij de feitelijke zeer grote machtspositie van vooral Amerikaanse bedrijven in de sfeer van digitale netwerkmedia. Het lijkt er sterk op dat het voor nieuwe (Europese) toetreders tot die markt steeds minder makkelijk wordt een positie te verwerven, en er kunnen ook overigens vragen worden gesteld bij de precieze relatie tussen democratie en digitalisering (McChesney, 2013). Vragen, die zich niet in het smalle raamwerk van een mededingingsbeleid laten beantwoorden, maar dat terzijde. Een van de waarnemingen zou kunnen zijn dat een verdere digitalisering weliswaar bijdraagt tot een sterk groeiende mogelijkheid van variëteit en verschil (de mogelijkheden om zich in een al dan niet open publiek domein digitaal te organiseren en manifesteren zijn schier oneindig) maar dat die feitelijk vooral vorm krijgt in een steeds verdere balkanisering. Het eerder genoemde optimistische congres over digitalisering van de economie en het daarmee steeds meer verbonden discours van disruptie stelt in dat verband niet gerust.¹⁰

Nog los van wat het in de economische sfeer betekent, is digitalisering¹¹ ook een belangrijke aanjager van het einde van de traditionele politieke partijen, die decennialang in een soort van karteldemocratie hun posities verdedigden tegenover nieuwkomers. Daar kun je veel van vinden, maar dat droeg wel bij aan een zekere mate van stabiliteit, en van een rekrutering van elites die doorgaans op meer dan voldoende steun en legitimiteit konden rekenen. De digitalisering en commercialisering van het medialandschap zet dat alles onder druk. Digitalisering is atomisering, en een emmer met kiezels is veel minder stabiel dan een gevuld met een paar grote stenen. De fysica van de politiek, een weinig ontwikkelde discipline.

10 'Disrupt, or be disrupted', zo verklaarde een Amerikaans consultant mij eens dat we (bedrijven, overheden, organisaties) weinig keus hebben te veranderen, anders doen anderen het voor je.

11 Digitalisering is inderdaad een 'game-changer' in veel sectoren, en verklaart de opmars van bedrijven die soms een hele sector ontregelen, en in een heel korte tijd een zeer dominante positie verwerven. Niets nieuws onder de zon: Joseph Schumpeter sprak al van 'creatieve destructie' als de essentie van een kapitalistische economie.

Werden eerst de politieke en maatschappelijke verhoudingen via een in hoge mate door de politiek ‘gecontroleerd’ medialandschap geproduceerd of op zijn minst bestendig, nu lijkt het eerder omgekeerd. De mede onder invloed van maatschappelijke onvrede en (overigens begrijpelijke) globaliseringsangst steeds meer volatiele en onstuimige samenleving determineert steeds meer de politieke verhoudingen. De eerder in mijn betoog geciteerde Sullivan wees er al indringend op.

Traditionele instituties komen steeds meer onder druk en verliezen, in een eigenlijk verbluffend hoog tempo, aan legitimiteit. De doorgaans lage opkomstcijfers zijn daarvan nog het minst ernstige signaal. Er ontstaat daardoor, zoals gezegd, steeds meer een sfeer waarin er sprake is van een democratie van ‘hen’, en die van ‘ons’: het volk.

De Europese democratie lijkt van die ontwikkeling nog meer dan de lokale, regionale en nationale democratie het slachtoffer. Europa heeft –sowieso– een weinig ontwikkeld publiek domein, en de al jaren armzalige ‘*narrative*’ komt maar niet los van de vraag of er sprake moet zijn van ‘meer’ of ‘minder’ Europa. Nog los van de vraag of het niet zo is dat alle voor de toekomst écht belangrijke ontwikkelingen en vraagstukken vragen om een Europese schaal van handelen en besluitvorming (denk aan de noodzakelijke regulering van kapitaalmarkten, de energiemarkt, de vluchtelingenstromen) is die wat kwantitatieve wijze van voorstellen van de politieke keuzes –meer of minder– die moeten worden gemaakt merkwaardig.

Nog los van het feit dat het bij het alloceren van soevereiniteit volgens mij niet per definitie gaat om een nul-somspel, leidt de vraag naar meer of minder Europa ons af van de werkelijke vraag. En dat is de vraag *welk* Europa wij eigenlijk willen. Die vraag verwijst naar vraagstukken van inhoudelijke en ideologische aard, maar ook naar vraagstukken van democratie en governance.

Die wezenlijk vraagstukken zijn de laatste decennia ondergesneeuwd in een vooral door neoliberalen (en dat zijn we bijna allemaal geworden) gedomineerd debat over consumenten en markten. Politiek is verworden tot de achtergrondmuziek bij de economie, zo zei een vriend van me eens. Nu wil ik aan het belang van goede markten en adequaat bediende consumenten niets afdoen. Maar zoals Joseph Stiglitz in zijn boeiende boek over de Euro mooi laat zien, is ook het discours over de gezamenlijke munt feitelijk een zeer versmald gesprek over inflatie geworden (Stiglitz, 2016). De politiek heeft een munt gebaard zonder zichzelf voor het beheer daarvan adequaat uit te rusten.

De beste samenvatting van het boek van Stiglitz hoorde ik, overigens al jaren voordat het verscheen, van de burgemeester van Leuven, die mooie Brabantse stad waar Erasmus zo naar verlangde, en nog steeds in vriendschap verbonden met 's-Hertogenbosch, de hoofdstad van dat deel van Brabant, dat tegenwoordig in Nederland ligt. Hij zei me ooit: 'weet ge, het is eigenlijk heel simpel. Vroeger hadden we eerst een vorst, en dan een munt. Nu hebben we een munt, maar nog geen vorst.' Korter kan ik het niet samenvatten, waarbij wel moet worden aangetekend dat de vorst waarover Louis Tobback spreekt, een vorst is die onderkent dat economie en samenleving niet los van elkaar moeten worden gedacht, en dat het goed besturen van een economisch systeem een middel, en geen doel is. En dat economie, als staatshuishouding, beter nog als *samenlevingshuishouding* moet worden gedacht. Dat vraagt om een goede theorie van marktwerking, maar ook om een perspectief op gemeenschapswerking.

Dat vraagt om nieuwe vormen van pacificatie: tussen markt en staat, en tussen het globale en het lokale. In de praktijk van de regionale economie (en dat is de economie waar de echte economie van innoveren en verbinding tussen overheden, ondernemers en kennisinstellingen zich steeds meer manifesteert, ik spreek daarom graag over het grote belang van meso-economie of beter nog van *regionomics*) is die pacificatie al in volle gang, en worden staat en markt niet als tegenpolen, maar als partners gezien. Eenzelfde constatering kan worden gedaan over het met elkaar verzoenen van een sterk lokaal en regionaal bewustzijn, en het kunnen opereren in een steeds meer mondiale economische orde, waarin territorium, zeggingskracht en rechten, om Saskia Sassen vrijmoedig te vertalen, steeds meer door elkaar heen gaan lopen (Sassen, 2006).

Europa, met zijn ook in historische zin sterke rol van regio's en steden, met zijn cultuur van vrijheid, broederschap en verbeeldingskracht, zou wel eens meer dan enig ander continent ge-positioneerd kunnen zijn om in die nieuwe wereld adequaat te kunnen opereren. Een sterk en decentraal georiënteerd netwerk van regio's en steden draagt feitelijk meer dan nationale economieën onze welvaart en ontwikkeling, en verdient volgens velen een meer prominente positie in de 'governance' van Europa (zie vooral Guérot, 2016, pagina 147 en verder).

Het verbaast me niets dat ook in haar betoog duidelijk wordt dat de samenwerking tussen overheden, bedrijven en researchinstellingen op het niveau van regio's het meest vruchtbaar vorm kan krijgen. Het eminente belang van een stevige maar duidelijke rol van regionale overheden bij innovatie wordt intussen in de wetenschappelijke literatuur voluit onderschreven, ik verwijs hier kortheidshalve maar naar het werk van Marina Mazzucato die al even overtuigend als doeltreffend een aantal, veelal ideologisch aange-

blazen vooroordelen over de rol van overheden aanpakt (Mazzucato, 2015). De regionale ecosystemen die een vooraanstaande rol spelen bij het verder brengen van Europa (zowel in economisch, ecologisch als sociaal opzicht) zijn intussen een belangrijke partner van de Europese commissie.

Veel van het uitblijvende economisch herstel is net zozeer aan overheidsfalen, als aan marktfalen te wijten. Zo is het tekortschietende investeringsklimaat in Europa, de grote zorg van de voorzitter van de Europese Commissie, Jean-Claude Juncker, niet zozeer te wijten aan onvoldoende financiële middelen. Het is vooral te wijten aan overheidsfalen, en dat ook op Europese schaal. Geld om te investeren (in duurzaamheid, in nieuwe vormen van economie, in moderne infrastructuur, zoals buisleidingen en glasvezel) is er genoeg, het ontbreekt ons vooral aan de capaciteit om in een aanvaardbaar tempo goede investeringsprojecten te formuleren. Dat komt omdat we daarbij stuiten op een overmaat aan nationale regelgeving, die het bijkans onmogelijk maakt om in Europa samen en grens(regio)overschrijdend op te trekken. Bij niet één van de tot nu toe gerealiseerde projecten is meer dan één lidstaat betrokken, en het blijkt ook bijkans onmogelijk om publieke en private partijen samen te brengen. Dat vraagt om kennis en ervaring, maar vooral ook om het besef dat een dergelijke samenwerking kans moet krijgen. Dat is onhandig in een systeem waarin publieke betrokkenheid bij investeringen vooral als een antwoord op marktfalen en al snel als ongeoorloofde staatssteun wordt gezien. En dat doen we dan in een systeem waarin een analyse van staatssteun is gevangen in de logica van de grenzen van onze natiestaten. Hoe negentiende-eeuws wil je zijn?

Marktfalen, overheidssteun: het zijn begrippen die ons weinig zullen helpen bij een op de komende eeuw gerichte innovatie-economie, waarin de traditionele vormen van marktregulering ons soms meer in de weg zitten dan dat ze ons helpen. Bovendien zetten ze ons op achterstand en verhinderen ze ons om een echt voldoende en inclusieve economische groei te realiseren. Het soort groei dat we zo verschrikkelijk hard nodig hebben voor een samenleving die overal in Europa perspectief voor onze mensen, jong en oud, bieden kan.

Balkanisering. Het woord is in de context van het aan het begin van mijn betoog geciteerde boek over de Eerste Wereldoorlog uiteraard beladen, en dat is niet onterecht. Want balkanisering verwijst misschien niet per se naar vormen van vijandige verschillen, het verwijst vooral naar niet op elkaar betrokken vormen van verschil en verscheidenheid. Het verwijst naar verschil zonder solidariteit. Het verwijst naar vormen van onverschilligheid, van onderscheidenheid, naar verwijdering meer dan naar verbondenheid. Naar ontbinding meer dan verbinding.

Balkanisering in deze zin ligt (zowel in de oude als in de nieuwe manifestaties ervan) ten grondslag aan de ondermijning van het moderne Europa. Europa moet zich hoeden voor balkanisering en, tegelijkertijd, variëteit koesteren. *In varietate concordia*: het was niet toevallig het winnende motto van een wedstrijd die door de toenmalige voorzitter van het Europese parlement, Nicole Fontaine, werd uitgeschreven. Tienduizenden Europese middelbare scholieren deden mee en waren betrokken. Hen was gevraagd om in een korte slogan (men zou nu zeggen: in één *tweet*) de ziel van Europa onder woorden te brengen.

In varietate concordia: het was deze winnende slogan die enkele jaren later ook een centrale plaats zou krijgen in de preambule van de nieuwe ‘Grondwet’ van Europa. Die grondwet was, achteraf, een eerste moment waarop een zich langzaam ontluikend nationalisme zich voedde met een begrijpelijke kritiek op een steeds meer op economische en technische uniformiteit gerichte ‘Brusselse’ politiek. Misschien is het wel zo dat we meer Praag, en wat minder ‘Brussel’ nodig hebben. De huidige situatie vraagt in ieder geval om een ‘reset’ en een goed en breed gevoerd gesprek over zowel de morele grondslagen als de moderne vormgeving van de samenwerking in ons mooie Europese continent.

Inzake de morele grondslagen gaat het allereerst om de erkenning van de menselijke waardigheid in brede zin, én het vermogen verdraagzaam met verschillen om te gaan. Dat vraagt dus om het investeren in de geest van Gent. Dat vraagt om tolerantie. Dat is meer dan onverschillig kennismaken van wat de ander gelooft of vindt. Dat is een actieve houding, die in de ontmoeting ook de eigen overtuiging ter discussie durft te stellen, om een houding waarin het gesprek nooit stopt of plaatsmaakt voor geweld.

Een dergelijke grondhouding vraagt ook om prudentie bij de verder vormgeving van de Europese integratie. Die moet niet worden aangeblazen vanuit een op economische uniformering gerichte benadering, maar veeleer de veelvormigheid en variëteit erkennen die de Europese steden en regio’s zo sterk verbinden, en dit als uitgangspunt nemen voor het verder vormgeven van de onderlinge verbinding. Dat vraagt om nieuwe patronen van pacificatie en om nieuwe vormen van integratie. Die waren tot nu vooral geïnspireerd op het ontwikkelen van meer eenheid langs traditionele lijnen van staatsvorming en de vorming van één markt. De Poolse politicoloog Zielonka spreekt in dit verband van een op polyfonie en een zekere mate op improvisatie gebaseerde strategie van integratie:

‘In the field of music, polyphony is sound and voice with a complex texture, music with parts written against other parts, with several simultaneous voices and melodies. Polyphony does not assume unity and hierarchy, but draws strength and functionality from numerous sets of loose and contrapuntal rela-

tionships. So the aim of polyphonic integration would be for Europe's parts to work in greater harmony without losing Europe's greatest treasure: its diversity and pluralism. (...) Its competence would ensure its greater legitimacy; and its dispersed and complex polyphonic qualities would ensure its greater resilience when under pressure-cooker from future crisis. Integration led by the rigid EU dictating 'one-size-fits-all' policies, by contrast, has led to dissonance, rather than harmony. EUphony has become a synonym for cacophony. Through a strange and ironic turn of events, however, present-day disintegration is preparing the way for a new, much more resilient form of integration, whose merits have so far not been widely recognized (...) The current emphasis on territory rather than tasks lumps together states regardless of their actual needs and situations. Moreover, it creates an artificial border of Europe with insiders and outsiders who are discriminated against.' (Zielonka, 2014:xii-xiii/95).

Alhoewel, door een fenomenale inzet van vele betrokken politici, Europa er in slaagde vele van de crises (althans voorlopig) het hoofd te bieden, is de oproep van Zielonka om in meerdere en andere scenario's van integratie te gaan denken aansprekend. In het spoor van het eerdere werk van Saskia Sassen en ook Manuel Castells werkt hij aan een model waarin de Westfaalse, op natiestaten gebaseerde strategie van integratie wordt aangevuld, en wellicht op den duur vervangen, door een zogenaamd 'neo-medieval' model.

Het eerste model kenmerkt zich door een patroon waarin sprake is van concentratie van macht, hiërarchie, en heldere allocatie van soevereiniteit en afbakening van (nationale) identiteiten. Het laatste door elkaar overlappende (functionele) autoriteiten, polycentrische, gedifferentieerde institutionele arrangementen, gedeelde soevereiniteit en meervoudige identiteiten. Het eerste scenario gaat uit van vaste en stevige externe grenzen, het laatste van een meer open ademend systeem met de omliggende omgevingen, waarin meer variëteit kan worden geacommodeerd. Het laatste model lijkt in vele opzichten meer aan te sluiten bij de gedifferentieerde dynamieken waarmee Europa te maken krijgt, en lijkt meer mogelijkheden te bieden voor de noodzakelijke vormen van veerkracht en improvisatie die nodig zijn in de wereld waarin we terecht gekomen zijn.

De kunst zal het zijn om –welk patroon van integratie er ook verder wordt ontwikkeld– ook de behoefte aan een verdere democratisering serieus uit te werken. Een interessante aanzet daarvoor is onlangs ontwikkeld door de Duitse politicologe Ulrike Guérot (Guérot, 2016). Zij pleit voor een de-nationalisering van de verkiezing van het Europese parlement, een logische stap na invoering van het Europese burgerschap, nu vijftig jaar geleden, in het verdrag van Maastricht. Nu telt nog niet elke Europese burger gelijkwaardig mee, en is er in die zin sprake van een ongelijkwaardigheid al voordat de stemmen worden uitgebracht. Een verdere de-nationalisering van de Europese integratie geeft ook mogelijkheden om ons te concentreren op de vraag welk Europa we

eigenlijk willen, en laat de aan de competenties van nationale staten gekoppelde, maar niet zo productieve vraag of we meer of minder Europa willen achter ons. Er lijkt me op dat punt ook een creatieve verbinding te maken met Zielonka's patroon van een meer gedifferentieerde vorm van integratie, hetgeen overigens van zo'n Europees parlement nieuwe stijl wel zal vragen het heilzame principe van subsidiariteit actief te omarmen. Een dergelijke de-nationalisering van de verkiezing van het Europese parlement is niet zonder risico's, maar lijkt me per saldo een stap in de goede richting, ook om de bredere politieke ruimte te creëren die nodig is voor een verdere doorontwikkeling van de Europese samenwerking.

Maar terecht verbindt Guérot aan die stap een cruciale andere innovatie, en dat is een senaat van steden en regio's, die eigenlijk al was voorzien in een rede die Walter Hallstein, toen voorzitter van de Europese Commissie, in 1964 in Rome hield:

'Das Europa, das uns vor Augen steht, wird kein Bündnis von Nationalstaaten sein, und nicht bloß deren gemeinsamer Wirtschaftsraum. Europapolitik bedeutet Förderung der Regionalpolitik, am Ende eine Verfassung Europa's als Netzwerk freier Regionen, und das heißt: die Überwindung des Ungleichgewichts zwischen großen und mächtigen und kleinen und politisch machtlosen Nationen.' (Hallstein, geciteerd in Guérot, 2016:147).

De actualiteit van de ook door Jacques Delors voorgestane grotere rol van regio's en steden¹² past bij de opdracht die we buitengewoon serieus moeten nemen. En dat is het verbinden van de Europese ziel, van menselijke waardigheid die wordt beleefd in een actieve waardering van variëteit en verschil. Europa, dat is naast Brussel ook Vlaanderen, Brabant, Beieren, Praag, Bratislava, Catalonië, Emilia-Romagna, Bretagne, Normandië, Madrid, Athene. Ik vind het spannend om na te denken hoe we met een grotere rol van regio's een vreedzame vorm van identiteitspolitiek een meer pluriform en 'beziel'd' Europa gestalte kunnen geven. Want ik ben het wel met Guérot eens:

'Die europäischen Regionen und Städte sind die eigentlichen Träger europäischer Identität. Sie sind die sprudelnde Quelle der europäischen Vielfalt und nicht die Nationen, deren Erzählungen meist nur von Kriegen und Siegen, Helden und Opfern handeln. Würden europäische Metropolen und Regionen zu den konstitutionellen Trägern einer Europäischen rePublik werden, müsste niemand seine Identität aufgeben.' (Guérot, 2016:157/8).

12 In het verdrag van Maastricht was er niet alleen de schepping van het Europese burgerschap, maar ook dat van een Europees Comité van de Regio's.

Laat dat nu net *de Geest van Gent* zijn. Ruimte geven aan verschil, maar wel in een gedragen perspectief, in een cultuur van het erkennen van een algemeen belang. Dat is precies de cultuur die zo geleden heeft onder het primaat van het ik: de burger, de consument. Een nieuwe cultuur van het wij is urgent noodzakelijk. Europa verdient zoveel beter. Europa verdient de *Geest van Gent*.

Etourvy, 24 oktober 2016

LITERATUUR

- Beck, U. (2008). *Der Eigene Gott. Von der Friedensfähigkeit und dem Gewaltspotential der Religionen*. Frankfurt am Main/Leipzig: Insel Verlag.
- Brennan, J. (2016). *Against Democracy*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.
- Clark, Ch. (2012). *The Sleepwalkers. How Europe went into war in 1914*. New York: Harper Collins.
- Decavele, J. (2009). *De Pacificatie van Gent her(ber)dacht*. 26e Pacificatielezing, Breda, 21 november 2009. Brussel/Gent: Groep De Boeck/Larcier.
- Elchardus, M. (2002). *De Dramademocratie*. Tiel: Lannoo.
- Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. New York: Free Press.
- Guérot, U. (2016). *Warum Europa eine Republik werden muss. Eine Politische Utopie*. Bonn: Verlag J.J.W. Dietz.
- Hees van, M., P.van Schie & M.van de Velde (2014). *Neo-Liberalisme. Een politieke fictie*. Amsterdam: Boom.
- Hendriks, F. & Toonen, Th. (red), (1998). *Schikken en plooiën. De stroperige staat bij nader inzien*. Assen: Van Gorcum.
- Lijphart, A. (1968/1990). *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Haarlem:Becht.
- Luijendijk, J. (2016). Schaf de Nobelprijs voor de economie af. In: *NRC Handelsblad*, 7 oktober, p. 16.
- Mazzucato, M. (2015). *De ondernemende staat*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- McChesney, R.W. (2013). *Digital Disconnect: How Capitalism is Turning the Internet Against Democracy*. New York: New Press.
- Maris, B. (2016). *Houellebecq. Économiste*. Paris: Champs Essais.

Moïsi, D. (2009). *The Geopolitics of Emotion. How Cultures of Fear, Humiliation and Hope Are Reshaping the World*. New York: Doubleday.

Putnam, R. (2015). *Our Kids. The American Dream in Crisis*. New York: Simon & Schuster.

Reybrouck, D. Van (2013). *Tegen Verkiezingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Riemen, R. (2015). De terugkeer van Europa. In: R. Riemen (red.) *De terugkeer van Europa. Haar tranen, daden en dromen*. Tilburg: Nexus Instituut.

Rifkin, J. (2005). *De Europese Droom. Hoe Europa's visie op de toekomst langzaam maar zeker de Amerikaanse droom overschaduw*t. Amsterdam/Anwerpen: Uitgeverij Business Contact.

Sachs, J. (2002). *The Dignity of Difference. How to avoid the clash of civilizations*. London: Continuum.

Sassen, S. (2006). *Territory, Authority, Rights. From Medieval to Global Assemblages*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.

Sloterdijk, P. (2015). *De verschrikkelijke kinderen van de nieuwe tijd*. Amsterdam: Boom.

Stiglitz, J. (2016). De Euro. *Hoe de gemeenschappelijke munt de toekomst van Europa bedreigt*. Amsterdam: Polak & Van Gennep.

Sullivan, A. (2016). America Has Never Been So Ripe for Tyranny. In: *New York Magazine*, May 2.

Timmermans, F. (2015). *Broederschap. Pleidooi voor verbondenheid*. Amsterdam: Uitgeverij Podium.

Wachter, D. De (2012). *Borderline Times. Het einde van de normaliteit*. Leuven: LannooCampus.

Williamson, (1989). What Washington Means by Policy Reform, in: Williamson, John (ed.). In: *Latin American Readjustment: How Much has Happened*. Washington: Institute for International Economics.

Zielonka, J. (2014). *Is the EU doomed?* Cambridge: Polity Press.

PACIFICATIELEZINGEN

- 1981 Albert H. VAN DEN HEUVEL | Het ideologieloze tijdperk
- 1982 Dirk DOLMAN | Het parlement als pacificatie
- 1983 Edward SCHILLEBEECKX | Vrede door gerechtigheid
- 1984 Kees C.A.M. MIDDELHOFF | Wortels van een misverstaan
- 1985 Johannes G.C.A. BRIELS | De Zuidnederlandse immigratie omstreeks 1572-1630: Een vergeten bladzijde uit de geschiedenis van de Nederlanden
- 1986 Hella S. HAASSE | De Lage Landen en het Platte Vlak: Kanttekeningen bij een gemeenschappelijke literatuur
- 1987 Han ENTZINGER | Immigratie en pluralisme
- 1988 Fons RADEMAKERS en Roland Verhavert | De Nederlandse film
- 1989 Jan HOET | De kunst als waarde van morgen
- 1990 Maarten MOURIK | Culturele coëxistentie in Europa: de noodzaak van een nieuwe pacificatie
- 1991 Geert VANISTENDAEL | En België heeft Vlaanderen gemaakt
- 1994 Greetje VAN DEN BERGH | Tussen handhaven en verdwijnen: Het Nederlands in een eenwordend Europa
- 1995 Cees FASSEUR | Verbittering en verzoening: Nederland en zijn koloniale nalatenschap
- 1996 Herman BALTHAZAR | Brabantse en Hollandse patriotten: De Revolutietijd in Noord en Zuid, eender en anders
- 1997 J.L. HELDRING | Pacificatie van Europa?
- 1999 Eric SUY | Prolegomena voor een pacificatie tussen de volken
- 2000 Derk-Jan EPPINK | Over de Moerdijk: Cultuurkloven in Europa
- 2001 Gerard MORTIER | Europa: het gevaar van de verstomming
- 2002 Paul BEUGELS | Bondgenoten in Cultuur
- 2003 Jozef DELEU | De Lage Landen 'in de vaart der volken'
- 2004 Michaël ZEEMAN | Nederlands Geestesmerk? De Lage Landen en hun zelfbewustzijn in hun posthistorisch heden

- 2005 Rik TORFS | Religie, vrede en onvrede
- 2006 Paul SCHNABEL | In het zicht van de toekomst
- 2007 Mia DOORNAERT | Europa als in een duistere spiegel
- 2008 Herman PLEIJ | Hoe Belgisch is Nederland, hoe Hollands is Vlaanderen
Over de mentale boedelscheiding tussen noord en zuid
- 2009 Johan DECAVELE | De Pacificatie van Gent her(be)dacht
- 2010 Marita MATHIJSEN | Relatiebemiddelaars voor en na de scheiding van tafel en bed
1830 en de Nederlandse en Vlaamse literatuur
- 2011 Ludo ABICHT | Universalisme – Verscheidenheid – Vermenging: een maatschappelijke
Bermudadriehoek?
Over samenleven in tijden van crisis
- 2012 Paul SCHEFFER | De grenzen van Europa
- 2013 Luc DEVOLDERE | Verdwaald in al onze talen – Babel in de Lage Landen
- 2014 Frits VAN OOSTROM | Ridderkrijg en Burgervrede
Over de dynamiek van twee syndromen sinds de Middeleeuwen en hun driehoek met de taal
- 2015 Peter VANDERMEERSCH | Geen Nederlander ligt er wakker van,
geen Vlaming kan ervan slapen
Over de onzichtbare kloof tussen noord en zuid
- 2016 Wim VAN DE DONK | Patronen van Pacificatie
Aanmoedigende aantekeningen bij een aarzelend Europa

– In 1981 tot 1988, in 1990, 1994, 1995, 1997, 2000, 2002, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014 en 2016 werden de lezingen te Gent gehouden.

– In 1989 en 1991 werden de lezingen in Terneuzen gehouden.

– In 1996 werd de lezing te Leiden gehouden.

– In 1999 werd de lezing te Dordrecht gehouden.

– In 2001, 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2013 en 2015 werden de lezingen te Breda gehouden.